



JURIDISKA FAKULTETEN
vid Lunds universitet

Nina Lagerås

En förlängning av fideikommisset vid synnerligt kulturhistoriskt värde

En kritisk granskning av gällande rätt

LAGF03 Rättsvetenskaplig uppsats

Kandidatuppsats på juristprogrammet

15 högskolepoäng

Handledare: Uta Bindreiter

Termin: HT 2017

Innehåll

SUMMARY	1
SAMMANFATTNING	3
1 INLEDNING	5
1.1 Introduktion till uppsatsämnet	5
1.2 Syfte	6
1.3 Frågeställningar	6
1.4 Avgränsningar	6
1.5 Perspektiv och metod	7
1.6 Forskningsläge	8
1.7 Material	8
1.8 Disposition	8
2 UTVECKLING AV FIDEIKOMMISS UNDER 1800-TALET OCH 1900-TALET	10
3 UNDANTAG VID EGENDOM AV SYNNERLIGT KULTURHISTORISKT VÄRDE	12
4 ALTERNATIVA LÖSNINGAR	14
4.1 Möjligt skydd i avvecklingslagen	14
4.1.1 Fideikommissaktiebolag	14
4.1.2 Inlösen	15
4.2 Möjligt skydd i annan lagstiftning	17
4.2.1 Skydd för enskilda föremål	17
4.2.2 Skydd för byggnader	18
4.2.3 Skydd för mark	18
5 UNDANTAGETS TILLÄMPNING I PRAKTIKEN	20
5.1 Förlängning av Erstavik fideikommiss 1997	20
5.2 Förlängning av Björnstorp och Svenstorp fideikommiss 2006	22

5.3	Avveckling av Biby fideikommiss 2011	24
5.4	Diskussion kring undantagets tillämpning i praktiken	26
6	ANALYS	29
6.1	Alternativa lösningar	29
6.2	Är tillämpningen av synnerligt kulturhistoriskt värde tillfredsställande?	31
6.3	Sammanfattande slutsatser	35
	KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	37
	Källor	37
	Tryckta källor	37
	Otryckta källor	38
	Elektroniska källor	38
	Litteratur	40

Summary

When the Swedish Parliament in 1963 decided to abolish the still existing entails an exception was made in 6 § lag (1963:583) om avveckling av fideikommiss ("the abolition act") regarding cases when there is a great cultural property value. The Swedish government can under some circumstances decide to in the specific case extend the entail. The intention behind this exception was for it to be used as a last option when termination of entail would divide the property in a way that leads to great value loss or heavily complicates the management of the property.

The exception was initially not used to a great extent but during the 1990s there was a change in custom and an increase of exceptions has been announced during recent years.

The culturally valuable property is often protected by other legislation. In which extent other legislation exists varies depending on the property type. The thesis examines alternative protection for the objects to determine if enough protective legislation is offered without entail. If the protective legislation is satisfying there is less of a need to prolong the entail.

The purpose of this thesis is furthermore to examine if the government's recent use of the exception is in accordance with the legislators motives regarding relevant exception when the rule was introduced. To reach this purpose three specific government decisions are discussed. The government's decision has in these cases either been to terminate or do an exception and prolong the entail.

An analysis of the chosen government decisions reveals how the government's motivation regarding cultural value is widely shifting. There is great variation to what the government includes in this value. This

increases the difficulty to predict. The unpredictability and variation in decisions are especially troublesome since Swedish courts lack jurisdiction to review the conflict of interest within 6 § lag om avveckling av fideikommiss, because it is regarded as a political decision. This has been expressed by Sweden's Supreme Administrative Court ("Regeringsrätten"). Therefore courts are prevented to review if the government decision to terminate or do an exception is made on the right terms.

The thesis concludes that the Swedish government is not striving to abolish the institution of entail completely but rather prolong specific entails as a short term solution to postpone problems united with abolition. With today's alternative legislation to protect culturally valuable objects the use of prolonging specific entails should instead be increasingly rare.

Sammanfattning

När de svenska riksdagskamrarna 1963 beslutade att kvarvarande fideikommiss skulle avvecklas infördes ett undantag från avveckling i 6 § lag (1963:583) om avveckling av fideikommiss, i de fall egendomen är av synnerligen kulturhistoriskt värde. I sådant fall kan regeringen besluta om förlängning av fideikommisset i det enskilda fallet. Tanken med undantaget var vid införandet att sådant var en sista utväg i de fall en avveckling skulle få följderna att egendomen splittrades på så sätt att stora värden gick förlorade eller att förvaltning av egendomen omöjliggjordes.

Den kulturhistoriskt värdefulla egendomen skyddas i många fall av annan lagstiftning. Denna varierar beroende på vilka föremål det rör sig om. I uppsatsen undersöks alternativa skyddsmöjligheter för dessa föremål för att utröna om föremålen får ett tillräckligt lagstiftningsskydd även efter avveckling av fideikommisset. Finns tillräckligt skydd i annan lagstiftning minskar behovet av att förlänga fideikommisset.

I början tillämpades undantaget sparsamt men under 1990-talet skedde en förändring i praxis och på senare år har ett ökat antal undantag beviljats. Syftet med denna uppsats är att undersöka om regeringens nuvarande tillämpning är förenlig med lagstiftarens motiv till undantagets införande. För att uppnå syftet granskas tre regeringsbeslut om fideikommiss vilka utmynnat i antingen avveckling eller förlängning.

En granskning av de utvalda regeringsbesluten visar att regeringens motivering av vad kulturhistoriskt värde är skiftar kraftigt. Det varierar även stort vad regeringen inkluderar i detta värde. Att praxis är ojämn gör att förutsebarhet försvåras. Särskilt problematisk är oförutsebarheten och variationen i regeringens beslut eftersom Regeringsrätten uttalat att en domstol inte kan granska den intresseavvägning som görs i 6 § lag om

avveckling av fideikommiss eftersom den ses som ett politiskt beslut. Genom Regeringsrättens uttalande är domstol förhindrad att pröva om regeringens beslut är välgrundat.

Sammantaget är slutsatsen att regeringen numera inte i tillräcklig grad strävar efter att avveckla fideikommiss utan genom förlängning skjuter upp problemen förenade med avveckling utan att lösa dem. Med tanke på den alternativa skyddslagstiftning som idag finns för kulturhistoriskt värdefulla föremål borde istället förlängning av fideikommiss bli alltmer ovanligt.

1 Inledning

1.1 Introduktion till uppsatsämnet

Fideikommiss innebär att egendom genom särskilt förordnande (fideikommissurkund) bevaras samlad och följer en förutbestämd successionsordning som ska tolkas i ljuset av vid upprättandet gällande rätt.¹ Egendomen får inte överlåtas, utmätas eller pantsättas.² Dock kan regeringen meddela undantag från förbudet i enlighet med premutationslagen (1972:205). Fideikommissurkunden utformas som ett testamente, gåvobrev eller avtal.³ Vanligtvis utpekas den förstfödde manlige arvingen i nedstigande led som fideikommissarie, det vill säga den som ges förfoganderätt över egendomen. Arvingar enligt legal arvsordning benämns intressenter.⁴

Enligt 1 § lag (1963:583) om avveckling av fideikommiss ska alla existerande fideikommiss avvecklas.⁵ Fideikommissinstitutet är ofta i sig förklaringen till varför egendom bevarats samlad. Avveckling riskerar därför att splittra värdefulla kulturhistoriska miljöer och samlingar.⁶ Med anledning av detta kan regeringen, när fideikommissegendomen har ett synnerligt kulturhistoriskt värde, istället förlänga fideikommisset, 6 § avvecklingslagen.

Fideikommissinstitutet präglas av en intressekonflikt mellan att avveckla en, enligt många, omodern och ojämlig rättslig särreglering och intresset att bevara kulturhistoriska värden intakta.

¹ Beckman, s. 40.

² Trolle Önnersfors (2010), s. 156.

³ Prop. 1963:5, s. 21.

⁴ SOU 1959:40 s. 65; Jägerskiöld, s. 75f.

⁵ Härafter avvecklingslagen.

⁶ Prop. 1963:5, s. 80.

1.2 Syfte

Uppsatsens syfte är att undersöka hur undantaget vid fideikommisssegenom med synnerligt kulturhistoriskt värde motiverades av kommittén bakom SOU 1959:40⁷ och regeringen vid införandet samt hur det har tillämpats av regeringen sedan dess. Målet är att ge läsaren en insikt i problematiken kring 6 § avvecklingslagen.

1.3 Frågeställningar

Uppsatsens frågeställningar är:

- Vilka alternativa lösningar finns i avvecklingslagen och annan lagstiftning för att skydda kulturhistoriskt värdefulla egendomar?
- Tillämpas 6 § avvecklingslagen beträffande synnerligt kulturhistoriskt värde på ett tillfredsställande sätt med utgångspunkt i kommitténs och regeringens motiveringar vid avvecklingslagens införande?

1.4 Avgränsningar

Uppsatsen fokuserar på förlängning vid *synnerligt kulturhistoriskt värde* och inte på *andra särskilda skäl* (se 6 § avvecklingslagens ordalydelse). Den historiska utvecklingen före 1800-talet behandlas inte. Framställningen fokuserar på fideikommiss i fast och lös egendom och bortser därför från fideikommiss bestående av enbart kapital. Stiftelsebildande som ett sätt att hålla samman egendom behandlas inte och inte heller expropriation av fast egendom.

Uppsatsen berör inte problematiken kring arrende, äganderätt, egendomsskydd eller de orättvisor fideikommissinstitutet medför ur ett

⁷ Härefter kommittén.

jämlikhetsperspektiv genom att skillnad görs mellan syskon och mellan kvinnor och män.

Sverige är det enda land i Europa i vilket fideikommiss fortfarande förekommer.⁸ Utveckling och lagstiftning i andra europeiska länder behandlas inte.

1.5 Perspektiv och metod

I uppsatsen används rättsdogmatisk metod med rättssociologiska inslag. Diskussionen kring skyddet för kulturhistoriskt värdefulla föremål är central och olika lösningar undersöks. Sökandet efter alternativa lösningar faller inom rättsdogmatismen.⁹ I metoden ingår att undersöka hur det aktuella problemet behandlas i rättskällorna.¹⁰ För analys av praxis granskas relevanta regeringsbeslut.

Rättsdogmatik lägger fokus på hur reglerna *tillämpas*. Rättssociologi fokuserar på *orsaker* till rätten, det vill säga relationen mellan rätt och samhälle, varför rättsregeln finns och rättens konsekvenser.¹¹ Eftersom 6 § avvecklingslagen är en avvägningsregel behöver orsaker och konsekvenser av regeln studeras för att avgöra om rätt avvägningar gjorts. I rättssociologin finns en distinktion mellan regler som skapats av lagstiftare för att medvetet nå viss effekt, och regler som växt fram ur det sociala livet för att därefter kodifierats i lag. Avveckling av fideikommiss tillhör den första kategorin och utgör därigenom ett styrmedel. För att bedöma styrmedlets effektivitet är det väsentliga hur reglerna tillämpas i praktiken, den s.k. *law in action*.¹²

Ett rättssäkerhetsperspektiv appliceras på tillämpningen av 6 § avvecklingslagen. Perspektivet utgår från förutsebarheten i regeringens

⁸ Trolle Önerfors (2013), s. 189.

⁹ Jareborg, s. 4.

¹⁰ Korling och Zamboni, s. 24.

¹¹ Hydén, s. 16f.

¹² Korling och Zamboni, s. 209ff.

beslut. Eftersom granskning görs av olika alternativa lösningar till förlängning av fideikommiss används utöver ett rättssäkerhetsperspektiv även ett kritiskt perspektiv.

1.6 Forskningsläge

Framställningar som behandlar fideikommiss har ofta ett historiskt perspektiv. Litteratur som berör undantaget vid synnerligt kulturhistoriskt värde med en framtida syn utkom främst under 1960-talet när avvecklingslagen var ny. Bland dessa kan nämnas verk av Jägerskiöld (1963) och Erikson (2006). Efter af Kleens journalistiska bok (2009) har debatten om fideikommissets förlängning fått nytt liv men endast ett fåtal juridiska artiklar har utkommit, bland annat av Bexhed (2014) och Bengtsson & Rubensson (2016).

1.7 Material

Eftersom rättsdogmatisk metod används läggs stor vikt vid lagtext, rättspraxis och doktrin. De granskade regeringsbesluten kan inte prövas i sak av domstol och blir därav i sig vägledande. Varför domstolspraxis saknas kommer att behandlas senare. I största möjliga mån används primärkällor såsom regeringsbeslut och Fideikommissnämndens yttranden.

Litteratur utgiven efter 1964, då avvecklingslagen trädde ikraft, är relevant. Af Kleens bok ”Jorden de ärvde” är intressant för att väcka intresse i frågan, men har inte använts som källa då den inte är vetenskaplig.

1.8 Disposition

För att förstå mot vilken bakgrund 6 § avvecklingslagen upprättades inleds uppsatsen med en bakgrundspresentation över utvecklingen under 1800- och 1900-talen (avsnitt 2) innan undantaget vid synnerligt kulturhistoriskt värde förklaras (avsnitt 3). Efter detta presenteras alternativa lösningar både i

avvecklingslagen och i annan lagstiftning (avsnitt 4). Därefter följer en redogörelse av undantagets tillämpning i praktiken, där Erstavik, Björnstorp och Svenstorp samt Biby granskas, följt av en kommentar (avsnitt 5). Avslutningsvis återknyts i analysen till frågeställningarna vilka besvaras utifrån vad som presenterats i tidigare avsnitt (avsnitt 6).

2 Utveckling av fideikommiss under 1800-talet och 1900-talet

Det har historiskt funnits ett starkt intresse att bevara fast egendom inom familjen eftersom sådan genererat både avkastning och samhällligt inflytande. Detta intresse inverkade under flera århundraden på lagstiftningen.¹³

Under 1800-talet växte tankar om individens egna rättigheter och fria val (liberalism) samt allas likhet inför lagen (allmänna rättvisetankar) fram. Många blev mindre beroende av sin släkt när de under urbaniseringen lämnade den gamla bygden. Fler fick dessutom en inkomst från annat än jordbruk.¹⁴ De privilegier som följde ur det gamla ståndssamhället kritiserades. Frågan om lika arvsrätt mellan söner och döttrar var omdebatterad och inställningen till en reform skilde sig åt mellan samhällsklasserna.¹⁵

Fideikommiss omfattade vid 1800-talets början vanligen fast egendom såsom jord och byggnader.¹⁶ 1810 infördes i Sverige, med inspiration från franska revolutionen, en förordning som förbjöd inrättandet av *nya* fideikommiss i fast egendom (förbudet saknade retroaktiv verkan).¹⁷ Förbudet i fast egendom var influerat av fysiokratiska tankar. Enligt dessa tankar utgjorde jorden den enda verkliga värdeskapande näringen och ett bra jordbruk förutsatte äganderätt till den egna marken. Motsvarande förbud inrättades för lös egendom först 1930.¹⁸

¹³ Trolle Önnerfors (2013), s. 170.

¹⁴ Ibid., s. 188.

¹⁵ Ibid., s. 183.

¹⁶ Segerstråle, s. 9.

¹⁷ Modéer, s. 59.

¹⁸ Jägerskiöld, s. 81.

Lika arvsrätt blev till slut gällande 1845. I samband med detta blev de orättvisor i fideikommissens successionsordning som drabbade yngre syskon och kvinnliga bröstarvingar mer synliga. Dessa blev arvlösa och fick förlita sig på fideikommissariens goda vilja.¹⁹

Under 1900-talets första hälft genomfördes två lagutredningar av fideikommissinstitutet men något lagförslag lades aldrig fram.²⁰ Först år 1963 beslutade riksdagen att bestående fideikommiss skulle avvecklas genom avvecklingslagen, vilken trädde ikraft 1964. En särskild fideikommissnämnd inrättades med syfte att sköta avvecklingen i samförstånd med de berörda familjerna. Nämnden gav (och ger fortfarande) rekommenderande yttranden till regeringen, som beslutar i fideikommissärenden, 18 § avvecklingslagen.

När den offentliga utredningen bakom lagen färdigställdes 1959 hade inte någon ny fideikommissurkund upprättats i fast egendom sedan 1810 och i lös egendom sedan 1930. Trots detta fanns 1959 fideikommissegendom i Sverige till ett sammanlagt värde av 600 miljoner kronor.²¹ Detta belopp motsvarar i dagens penningvärde cirka 7,3 miljarder kronor.²²

Idag finns det i fast egendom 14 bestående fideikommiss. Utöver dessa finns sex stycken under avveckling.²³ Vissa fideikommiss utgörs av fideikommissaktiebolag där aktierna är fideikommissegendom.²⁴ Sedan fastighetsskatten sänkts och jordbruksbidrag från Europeiska Unionen blivit tillgängliga är många fideikommiss idag ekonomiskt mycket lönsamma.²⁵

¹⁹ SOU 1923:40 s. 346.

²⁰ Prop. 1963:5 s. 13.

²¹ SOU 1959:40 s. 69.

²² Statistiska centralbyrån: prisomräknaren, hemsida.

²³ Fideikommissnämndens arbetsmaterial (2017-05-12).

²⁴ Fideikommissaktiebolag behandlas i avsnitt 4.1.1.

²⁵ Trolle Önnerfors (2013), s. 189.

3 Undantag vid egendom av synnerligt kulturhistoriskt värde

De kulturvärden som ofta är knutna till fideikommisssegendomarna har vid flera tillfällen varit uppe till diskussion. Oro har uttryckts över att kulturhistoriskt värdefull egendom skulle förfalla eller splittras vid avveckling. Detta skulle inte bara drabba de ägande familjerna utan hela samhället eftersom många av föremålen är en del av det svenska kulturarvet. Egendomen kan bestå av slott, herrgårdsbyggnader, parker, trädgårdar, möbler, konstverk, vapensamlingar, bibliotek och så vidare.²⁶

Vid avveckling av fideikommiss fördelas egendomen mellan arvingarna och dessa kan sälja den. Även om så inte sker kommer egendomen att splittras ytterligare vid varje ny generation. I vissa fall kan samlingens splittring uppskjutas en generation genom att någon av arvingarna istället erhåller jordegendom. Samlingen delas genom detta förfarande inte vid skiftet. Men problemet uppkommer på nytt vid nästa generationsskifte. För att komma till rätta med problematiken inrättades ett undantag för egendomar av synnerligt kulturhistoriskt värde.

Enligt 6 § avvecklingslagen kan förlängning av fideikommissurkunden beslutas av regeringen när egendomen har ett synnerligt kulturhistoriskt värde. Finns tillräckligt stora historiska, kulturella eller vetenskapliga värden kan regeringen alltså på detta vis besluta att egendomen även i framtiden ska hållas samlad.²⁷ Ordalydelsen *synnerligt* talar för en snäv tillämpning, vilket också var avsikten. I propositionen bakom lagändringen uttrycks detta genom att 6 § avvecklingslagen endast ska tillämpas då andra bestämmelser inte ger nödvändigt skydd för de särskilda sociala,

²⁶ SOU 1959:40 s. 139; SOU 1935:50 s. 37.

²⁷ Kammarkollegiet: Fideikommissnämnden, hemsida.

ekonomiska och kulturella intressen som kan bli lidande vid splittring.²⁸ Om tanken varit att använda undantaget på de flesta fideikommiss hade ordet *särskilt* varit att föredra då det innebär en mindre strikt tillämpning. Ordvalet synnerligt begränsar tillämpningen till extraordinära fall.²⁹

Efter en skrivelse av Fideikommissnämnden till regeringen införlivades fideikommissfrågan i SOU 1995:128, som var en utredning av Kulturmiljölagen (1988:950) utförd av kulturdepartementet. Nämnden menade i skrivelsen att det vid arvsskifte ofta blir svårt att få ett tillräckligt ekonomiskt underlag till förvaltning av dessa egendomar och att fideikommissaktiebolag inte fungerar i de fall arvingarna inte kan enas.³⁰

Utredningen rekommenderade att undantaget vid synnerligt kulturhistoriskt värde ska tillämpas i fler fall än vad som tidigare gjorts.³¹ Enligt utredningen fanns det en fördel i bevarandesynpunkt att ägandet stannar i en släkt med gammal koppling till ägorna, eftersom en sådan släkt har ett ”medfött och automatiskt intresse för bevarandefrågorna”.³² Regeringen avvisade dock att förlängning skulle göras i fler fall än tidigare och tydliggjorde att syftet med lagen fortfarande var att kvarvarande fideikommiss skulle avvecklas.³³ Någon relevant lagändring genomfördes därför inte.

²⁸ Prop. 1963:5 s. 130ff och 174ff.

²⁹ Erikson, s. 55. Liknande distinktion mellan *särskilda* och *synnerliga* skäl görs i brottsbalken och utlänningslagen (2005:716).

³⁰ Dir. 1994:57.

³¹ SOU 1995:128 s. 213.

³² Ibid., s. 172.

³³ Prop. 1998/99:114 s. 60.

4 Alternativa lösningar

I detta avsnitt undersöks alternativa lösningar till fideikommiss för att bevara kulturhistoriska värden i fast egendom, mark, samlingar och enskilda föremål.

4.1 Möjligt skydd i avvecklingslagen

4.1.1 Fideikommissaktiebolag

Den lösning för sammanhållande av egendom vid avveckling som i avvecklingslagen förespråkas är bildandet av fideikommissaktiebolag till vilket fideikommissegendomen överförs. Intressenterna blir aktieinnehavare och egendomen i bolaget får inte avyttras utan tillstånd från regeringen.³⁴ Fideikommissaktiebolag kan endast bli aktuellt i de fall fideikommissarien, eller dennes efterträdare, ansökt om bolagsbildning.³⁵ Bolagsbildning blir därför inte aktuellt i alla situationer. Lösningen lyfts främst i de fall fideikommisset består av ett stort jordbruk som i fortsättningen önskas sammanhållas.³⁶ I bolagsordningen kan införas att bolagets vinst ska användas till vård av värdefulla kulturföremål. Bolagsordningen måste godkännas av regeringen, 34 § avvecklingslagen.

Utmätning kan i vissa fall ske i fideikommissaktiebolag, dock aldrig av fideikommissegendomen. Det som enligt utsökningsbalkens regler avgör om aktierna i ett fideikommissaktiebolag fortfarande ses som fideikommissegendom är om fideikommisset är bestående, det vill säga inte avvecklat. Har ett överlåtelseförbud införts i bolagsordningen får egendomen inte heller utmätas, 5 kap. 5 § utsökningsbalken.³⁷

³⁴ Erikson, s. 32.

³⁵ Birath, s. 10.

³⁶ Prop. 1963:5 s. 149.

³⁷ Erikson, s. 51.

I framtiden riskerar aktierna genom skrivelse i testamente att hamna utanför familjens ägor (så länge bröstarvingarnas laglott respekteras), 9 kap. 1 §, 7 kap. 1 och 4 §§ ärvdabalken. Aktierna kan även ges i gåva till personer utanför familjen, 3 § 1 st. lag om vissa utfästelser av gåva (1936:83).

4.1.2 Inlösen

Staten ger i avvecklingslagen möjlighet att lösa in dels stora jord- och skogsegendomar och dels föremål av särskilt kulturhistoriskt värde i form av olika sorters samlingar, 16 och 17 §§ avvecklingslagen. Inlösen är en tvångsåtgärd och det saknar därför betydelse hur ägaren ställer sig till åtgärden. Inlösen bör ses som en sista utväg, vilket Lagrådet framhåller.³⁸ Eftersom denna framställning inriktar sig på undantaget vid kulturhistoriskt värde kommer endast 17 § avvecklingslagen att behandlas.

Vid inlösen kan egendomens kulturhistoriska värde vara mindre än vad som krävs vid förlängning enligt 6 § avvecklingslagen. Detta eftersom värdekravet vid inlösen är *särskilt*, medan förlängning kräver *synnerligt* kulturhistoriskt värde.³⁹

Det allmänna anses ha störst intresse av helhetsmiljöer, varför åtgärder från det allmännas sida endast ska avse samlingar och inte enstaka föremål.⁴⁰ Motivet till att samlingar omfattas men inte byggnader och parker är att de sistnämnda inte kan avskiljas enkelt från resten av egendomen likt en samling kan.⁴¹

I praktiken har inlösen av en samling aldrig förekommit utan till slut har frivilliga överenskommelser om köp träffats.⁴² Tillämpningen är förenlig med uttalanden i SOU 1959:40, där det uttrycks att inlösen ska vara en sista

³⁸ Prop. 1963:5 s. 217.

³⁹ Se resonemang i avsnitt 3.

⁴⁰ SOU 1959:40 s. 141.

⁴¹ Adlercreutz, Kulturmiljölagen, kommentaren till 3:1, Lexino.

⁴² Ibid.

utväg och bli aktuellt först när uppgörelse inte kan träffas med intressenterna.⁴³ Inlösen kan enligt ordalydelsen i 17 § avvecklingslagen endast ske när avveckling *pågår*, inte senare.

Inlösen är ett stort ingripande i privatpersoners rättssfär med karaktär av expropriation. Eftersom inlösningen ska kompenseras och föremålets värde ofta är högt innebär förfarandet stora utgifter för staten. Efter inlösen står staten för den fortsatta förvaltningen, vilket leder till stora årliga kostnader.⁴⁴

Ett problem med inlösen är svårigheten att i vissa fall fastställa marknadsvärde när en marknad saknas. Det finns exempelvis en tydlig marknad för konstföremål men inte för arkiv.⁴⁵

När inlösen sker förs samlingen till en ny plats, ofta ett museum. Samlingen bortförs från sitt kulturhistoriska sammanhang, trots att sammanhanget i sig kan vara av värde att bevara.⁴⁶

Ett illustrativt exempel över svårigheterna med inlösen är Wanås fideikommiss. I fideikommisset ingick enligt många Sveriges högst ansedda konstsamling med målningar av bland annat Rembrandt. Utan statens ingripande fanns risk att samlingen fördelades på den avlidne fideikommissariens fyra barn när fideikommisset skulle avvecklas. Men skiljaktigheter uppstod över samlingens värde på grund av frågetecken kring en Rembrandtmålningens äkthet. Resultatet blev att regeringen beslutade att inte lösa in samlingen varefter den splittrades och tavlorna såldes separat.⁴⁷ Möjligheten till inlösen var alltså här inte ett tillräckligt skydd för den kulturhistoriskt värdefulla samlingen.

⁴³ Prop. 1963:5 s. 154.

⁴⁴ Ecklesiastikdepartementet promemoria, s. 1ff.

⁴⁵ Erikson, s. 95.

⁴⁶ Prop. 1963:5 s. 156.

⁴⁷ Erikson, s. 90f.

4.2 Möjligt skydd i annan lagstiftning

Som visats ovan är egendom som inte utgör samling i behov av annat skydd utöver aktiebolagsbildning. Därför behandlas här skydd i annan lagstiftning som kan bli aktuellt för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla enskilda föremål, byggnader och mark.

4.2.1 Skydd för enskilda föremål

I den offentliga utredningen bakom avvecklingslagen framhävs att staten inte har ett intresse av att betala vård av kulturellt värdefull egendom som finns i privat ägo.⁴⁸ Detta är förklaringen till varför enskilda föremål i fideikommiss endast åtnjuter det skydd enskilda föremål i allmänhet åtnjuter i annan lag. Det allmänna anses endast ha ett intresse av att föremålen inte lämnar Sverige.⁴⁹

Enskilda kulturhistoriskt värdefulla föremål som ingår i fideikommissegendom omfattas av förbudet att föra ut vissa äldre kulturföremål ur Sverige, 5 kap. kulturmiljölagen. Lagen hindrar inte försäljning *inom* riket. Riksantikvarieämbetet fattar, genom regeringens bemyndigande, beslut om vilka föremål som omfattas av det nationella utförselförbudet, 5 kap. 3 § kulturmiljölagen. Riksantikvarieämbetet listar exempelvis äldre svenska böcker, kartor, arkiv och tavlor som föremål där tillstånd krävs.⁵⁰

Fideikommissegendom kan inte klassificeras som fornyfynd, eftersom föremålet då ska sakna ägare när det påträffas, 2 kap. 3 § kulturmiljölagen.

⁴⁸ SOU 159:40 s. 142.

⁴⁹ Prop. 1963:5 s. 109.

⁵⁰ Riksantikvarieämbetet: Utförsel av kulturföremål, hemsida.

4.2.2 Skydd för byggnader

Ett sätt att skydda fast egendom är att byggnadsminnesförklara den.⁵¹ För att detta ska vara möjligt ska byggnaden ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde. Även parker och trädgårdar omfattas, 3 kap. 1 § kulturmiljölagen. Värdekravet *synnerligen* gör att endast ett fåtal byggnader blir aktuella för skyddet.

Genom byggnadsminnesförklaring kan länsstyrelsen ange hur byggnaden ska vårdas och på vilket sätt den inte får förändras, 3 kap. 2 § 1 st. kulturmiljölagen. I de fall fastighetsägaren har extra kostnader på grund av restaurering och vård kan länsstyrelsen ersätta dessa, 3 kap. 10 § kulturmiljölagen. Exempelvis är Petersenska huset, som ingår i Erstavik fideikommiss, byggnadsminnesmärkt.⁵² Genom detta är huset skyddat även om fideikommisset upphör.

4.2.3 Skydd för mark

8 kap. i Plan- och bygglagen (2010:900) erbjuder skydd för kulturhistoriska landskap genom att ett områdes historiska och kulturhistoriska värden ska värnas och vid ny bebyggelse ska befintliga karaktärsdrag tillvaratas. Skyddet hindrar endast ny avvikande bebyggelse men innehåller inte regler för förvaltning av kulturlandskap i sig. Skyddet i plan- och bygglagen är inte tillräckligt eftersom det kan inskränkas vid den intresseavvägning mellan allmänna och enskilda intressen som görs.⁵³

Öppna jordbrukslandskap, vilket ofta förekommer på fideikommissegendom, skyddas i viss omfattning från byggande av exempelvis industrianläggningar som riskerar att förstöra landskapsbilden, 3

⁵¹ Erikson, s. 87.

⁵² Se avsnitt 5.1; Länsstyrelsen Stockholm: Förteckning över byggnadsminnen i Stockholms län, hemsida.

⁵³ Bengtson och Rubensson, s.13.

kap. 2 § miljöbalken.⁵⁴ Visst allmänt skydd för natur- och kulturvärden erhålls i 3 kap. 6 § miljöbalken. I båda paragraferna ska en intresseavvägning göras och skyddet är därför inte garanterat.

Ett annat sätt att skydda kulturhistoriskt värdefull mark är att upprätta ett naturreservat. Ett av syftena med naturreservat kan vara att tillgodose behovet av friluftsområden, 7 kap. 4 § miljöbalken. För de fall fideikommissegendomen innehåller områden väl lämpade för friluftsliv är naturreservat ett alternativ till förlängning. Naturområden kan även klassificeras vara av riksintresse, vilket ger visst skydd mot exploatering och förändring i bruket av marken, 3 kap. 6 § 2 st. miljöbalken.

Det finns flera exempel på naturreservat som till synes framgångsrikt förvaltas av fideikommissaktiebolag. Ett exempel är Högestads och Christinehofs fideikommiss AB som förfogar över totalt 13000 hektar jordbruks- och skogsmark.⁵⁵ Av dessa är 1298 hektar naturreservat.⁵⁶

Länsstyrelsen är den myndighet som instiftar och sköter naturreservatet. Ersättning ges till markägaren om denne förhindras att använda marken som förut.⁵⁷ Skötseln blir genom detta en kostnad som i slutändan faller tillbaka på skattebetalarna.

För kulturpräglade landskap finns ytterligare möjlighet till skydd genom instiftande av kulturresevat, 7 kap. 9 § 1 st. miljöbalken. Skyddet tar sikte på områden som är påverkade av äldre tiders brukningsformer eller som annars innehåller värdefulla kulturlandskapselement.⁵⁸

⁵⁴ Erstavik samt Björnstorp och Svenstorp har sådant öppet jordbrukslandskap, se avsnitt 5.1 och 5.2.

⁵⁵ Frangeur, s. 2ff.

⁵⁶ Högestad och Christinehof Förvaltnings AB: miljö och naturvård, hemsida.

⁵⁷ Ebbesson, s. 57.

⁵⁸ Prop. 1997/98:45 s. 78.

5 Undantagets tillämpning i praktiken

De exempel på ärenden som presenteras nedan har valts ut för att ge en aktuell och representativ bild av fideikommissnämndens och regeringens inställning. Både beslut om avveckling och förlängning behandlas. Alla beslut är från regeringens, sedan mitten av 1990-talet, mer generösa tolkning rörande 6 § avvecklingslagens tillämpning i syfte att illustrera regeringens nuvarande uppfattning.

5.1 Förlängning av Erstavik fideikommiss 1997

Den tidigare fideikommissarien för Erstavik hade före sin bortgång upprättat ett testamente, i vilket han fördelade fideikommissegendomen mellan arvingarna, eftersom han utgick från att fideikommisset efter hans död skulle avvecklas. Testamentet blev dock utan verkan.⁵⁹ Till Erstaviks egendomar hörde utöver fast egendom kring Erstavik samt en stor fastighet i Gamla stan benämnd Petersenska huset. Fideikommisskapital fanns även i aktier värda 6 miljoner kronor. En del av egendomen var naturreservat.⁶⁰

I familjen fanns oenigheter mellan den avlidne fideikommissariens barn. Fideikommissnämnden menade därför att dessa i framtiden inte skulle kunna enas om förvaltning av egendomen.⁶¹ På grund härav avfärdades lösningen att bilda fideikommissaktiebolag.⁶² När aktiebolag inte är aktuellt är statlig inlösen, enligt 16 eller 17 §§ avvecklingslagen, ett alternativ som ska ges företräde framför förlängning enligt 6 § avvecklingslagen. Varför

⁵⁹ Nacka tingsrätt, beslut 200-06-26, mål T 730-00.

⁶⁰ Fideikommissnämndens yttrande (1997-01-14) s. 2 och 6.

⁶¹ Fideikommissnämndens yttrande (1997-01-14) s. 4.

⁶² Ibid., s. 7.

inlösen inte kunde ske motiverades inte utan bedömdes enbart inte vara ett realistiskt alternativ. Enligt nämnden återstod därför endast förlängning.

Enligt Fideikommissnämnden stod det klart att Erstaviks herrgårdsanläggning med omgivningar var av synnerligen stort kulturhistoriskt värde.⁶³ Inom egendomen fanns också viktiga friluftsområden för Stockholmsborna. Nämnden lyfte det unika i stora grönområden nära en storstad och att överväganden fanns att göra stora delar av markegendomen till naturvårdsområde.⁶⁴ Värt att nämna är att nämnden kan ha sett friluftsliv som ett sådant *annat särskilt skäl* som enligt 6 § avvecklingslagen också kan motivera en förlängning, och inte som ett kulturhistoriskt värde. Detta går dock inte att utläsa utifrån nämndens motivering.

Enligt nämnden var det nödvändigt att även Petersenska huset fortsatte vara fideikommissegendom så att hyresintäkt från fastigheten kunde gå till underhåll av Erstaviks huvudbyggnad. Något underlag presenterades inte som visade att förvaltningen av Erstavik var i farozonen om Petersenska huset skildes från fideikommissen, för att fördelas på de övriga intressenterna.⁶⁵

Nämnden underströk att fideikommisset endast får bestå om de allmänna intressena bäst skyddas genom en sådan lösning.⁶⁶ Vid tiden för beslutsfattandet var dock byggnaderna och den närmsta omgivningen kring dessa inte öppna för allmänheten.⁶⁷ Eftersom nämndens rekommendation inte förenades med ett villkor att göra dessa egendomar mer tillgängliga var det inte uppenbart att det allmänna gynnades av en förlängning av fideikommisset.

⁶³ SOU 1995:128 s. 209.

⁶⁴ Fideikommissnämndens yttrande (1997-01-14) s. 3f.

⁶⁵ Ibid., s. 7.

⁶⁶ Ibid., s. 4.

⁶⁷ Dessa är inte heller öppna för allmänheten idag, Erstaviks Godsförvaltning: besök och allemansrätt, hemsida.

Regeringen gjorde samma bedömning som nämnden och biföll förlängning av fideikommisset med en generation.⁶⁸ Med detta menas att tanken är att Erstavik vid nästa generationsskifte ska avvecklas men en ny ansökan om förlängning kan i framtiden inkomma och godkännas av regeringen.⁶⁹

Efter regeringens beslut överklagades dess laglighet till Regeringsrätten (numera Högsta förvaltningsdomstolen), som är första domstolsinstans vid mål rörande regeringsbeslut. Regeringsrätten uttalade att domstolen endast är behörig att pröva om målet står i strid med en rättsregel och i så fall upphäva beslutet. Bedömningen ska gälla huruvida regeringen fattat ett beslut som faller inom handlingsfriheten regeringen har.⁷⁰

Domstolen uttalade att avvecklingslagen ger regeringen en betydande handlingsfrihet i sitt beslutsfattande och att regeringen höll sig inom denna handlingsfrihet rörande Erstavik. Ur domen kan utläsas att Regeringsrätten saknar behörighet att pröva de avvägningar regeringen (och nämnden) gör i den materiella prövningen.⁷¹ Domstolen kan bara säkerställa att ett beslut inte är rättsstridigt.

Sedan rättsfallet har rättsprövningslagen (2006:304) trätt ikraft. Dock innebär detta inte en förändring av rättsläget, jfr 7 § rättsprövningslagen.

5.2 Förlängning av Björnstorp och Svenstorp fideikommiss 2006

2006 beslutade regeringen om en generations förlängning av de två fideikommissen Björnstorp och Svenstorp (dessa drivs som en enhet

⁶⁸ Regeringsbeslut Kulturdepartementet (1998-04-23).

⁶⁹ Fideikommissnämndens arbetsmaterial (2017-05-02).

⁷⁰ RÅ 2000 not 48 s. 589.

⁷¹ Ibid., s. 590.

eftersom samma person är fideikommissarie).⁷² Före regeringens beslut yttrade Fideikommissnämnden samma rekommendation till regeringen.⁷³

Egendomarna bestod bland annat av stora jord- och skogsbruk på totalt 6078 hektar. I egendomarna ingick även 145 uthyrda bostäder. Björnstorps och Svenstorps fastigheter bedömdes 2006 ha ett taxeringsvärde på totalt 165 miljoner kronor (med 9 miljoner kronors belåning eftersom tillstånd till detta getts enligt premutationslagen). Totalt fanns det år 2006 45 miljoner kronor i fideikommisskapital.⁷⁴

I bedömningen huruvida det var av synnerligen kulturhistoriskt värde att fideikommisset bestod hänvisade nämnden till yttrandet av Länsstyrelsen i Skåne. I detta lyftes hur det utbredda slotts- och odlingslandskapet varit under Svenstorps godsförvaltning sedan stormaktstiden. Svenstorps gårdsbyggnad innehåller även mycket historia och flera historiskt intressanta händelser är knutna till egendomen. Exempelvis ska både Kristian V och Karl XI i samband med slaget vid Lund ha övernattat på gården under olika nätter. Även Björnstorp har förvaltat stora områden under lång tid men särskilt lösöret ansågs göra Björnstorp unikt, bland annat en samling franska tapeter.⁷⁵

Nämnden lyfte hur unik miljön bestående av parkanläggningar, alléer och jordbrukslandskap var. Nämnden menade att ett bevarande av fideikommissen var av utomordentligt riksintresse.⁷⁶

I yttrandet lyftes även att de berörda områdena var av stor betydelse för friluftslivet. Länsstyrelsen Skåne anförde som skäl till att fideikommissmarkerna hölls ihop att det för bevarandet av landskapet var bäst att skogsbruket och jordbruket bedrevs gemensamt. Nämnden angav att

⁷² Regeringsbeslut Utbildnings- och kulturdepartementet (2006-11-16).

⁷³ Fideikommissnämndens yttrande (2006-04-27).

⁷⁴ Ibid., s. 2.

⁷⁵ Fideikommissnämndens yttrande (2006-04-27), s. 4f.

⁷⁶ Ibid., s. 5.

det var angeläget att egendomen hölls samman ur företagsekonomisk och allmän synpunkt så att inkomster från jord- och skogsbruk kunde bidra till skötsel av egendomarna.⁷⁷ Något underlag bakom nämndens påstående att skötseln av egendomarna skulle försvåras om jord- och skogsägor inte längre tillhörde samma enhet som byggnaderna presenterades inte.

När regeringen med beaktande av nämndens yttrande beslutade i frågan lyftes återigen det stora kulturintresset av att egendomen hölls samlad. Regeringen var kortfattad i sitt beslut men angav att efter vad som framkommit (av nämndens yttrande) kunde det inte garanteras att kulturvärdena vid en avveckling bevarades på lång sikt.⁷⁸

Som ovan konstaterats ska aktiebolagslösning väljas före det att undantages.⁷⁹ Nämnden behandlade bara aktiebolagslösningen med en kommentar om att denna inte var aktuell eftersom familjemedlemmar angett att de inte skulle kunna enas i ett aktiebolag på grund av oförenliga åsikter.⁸⁰ Därefter behandlade nämnden inte denna lösning mer och regeringen berörde inte alls aktiebolagsformen.⁸¹

5.3 Avveckling av Biby fideikommiss 2011

När Biby fideikommiss dåvarande fideikommissarie avled 2008 aktualiserades frågan om en avveckling av fideikommisset. Arvingarna ville att ett arvsskifte skulle ske och ansökte därför om delskifte hos Fideikommissnämnden. Delskifte är ett partiellt skifte där viss egendom, i detta fall det så kallade beskickningsarkivet (som var aktuellt för inlösen från regeringens sida), undantas från att skiftas. Vid skifte är det nämnden som fattar avvecklingsbeslutet, 29 § avvecklingslagen. Nämnden godkände delskifte för Biby fideikommiss utan att ge någon motivering till varför en

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Regeringsbeslut Utbildnings- och kulturdepartementet (2006-11-16), s. 3.

⁷⁹ Se avsnitt 4.1.1.

⁸⁰ Fideikommissnämndens yttrande (2006-04-27), s. 6.

⁸¹ Ibid.; Regeringsbeslut Utbildnings- och kulturdepartementet (2006-11-16).

förlängning för att skydda synnerligt kulturhistoriskt värde inte var aktuell.⁸² Det är möjligt att nämnden såg sig förhindrad att besluta om förlängning när efterträdaren inte ansökt om sådan. Eftersom alla intressenter var eniga om avveckling blev ingen av dessa missnöjda med beslutet. Enligt avvecklingslagens ordalydelse finns dock inte ett krav på att en förlängningsansökan inkommer, men i praktiken skulle ett förlängningsbeslut bli svårt att efterleva när fideikommissets efterträdare inte är beredd att förvalta fideikommisset. Kanske resonerade nämnden på detta sätt även om det inte framgår i beslutet.

Bibys byggnader lyfts i SOU 1959:40 som mycket intressanta ur kulturhistorisk synpunkt.⁸³ I Biby fideikommiss fanns även en stor och välbevarad samling föremål förda till gården under 1700-talet från Konstantinopel (nuvarande Istanbul). Samlingen var ett unikt dokument över det sena 1700-talets Konstantinopel och någon motsvarande samling fanns inte någon annanstans i världen, inte heller i dagens Turkiet.⁸⁴

Regeringen tog ställning till frågan om inlösen, dels av denna osmanska samling och dels av beskicksningsarkivet. Regeringen kom fram till att inlösen skulle ske av beskicksningsarkivet men inte av den osmanska samlingen.⁸⁵ Den stora samlingen tavlor, möbler och föremål såldes därefter i sin helhet till Qatar för att visas upp för allmänheten.⁸⁶ Samlingen saknade koppling till Qatar eller till de miljöer den nu förvaras i.⁸⁷ Regeringens motivering till varför inlösen inte skulle ske av den osmanska samlingen var att den även om den inte löses in kommer förvaltas och vårdas väl

⁸² Fideikommissnämndens yttrande (2011-06-17).

⁸³ SOU 1959:40 s. 74.

⁸⁴ Millhagen Adelswärd, s. 95.

⁸⁵ Regeringsbeslut Kulturdepartementet (2011-04-14).

⁸⁶ Millhagen Adelswärd, s. 17.

⁸⁷ Bexhed, s. 90.

framöver.⁸⁸ I slutändan löstes aldrig beskickningsarkivet in utan en frivillig överenskommelse om inköp träffades.⁸⁹

5.4 Diskussion kring undantagets tillämpning i praktiken

Sammanfattningsvis varierar omfattningen av regeringens diskussion kring kulturhistoriska värden kraftigt eftersom motivering i vissa fall helt utelämnas, såsom vid Biby fideikommiss.

Efter avvecklingslagens ikraftträdande 1964 och fram till mitten av 1990-talet gavs endast ett fåtal fideikommiss förlängning. Därefter skedde dock ett trendbrott. Utvecklingen sedan dess är att förlängning används aktivt som ett medel för att sammanhålla egendom.⁹⁰ Förlängningen av Fullerö fideikommiss har lyfts som det första beslutet där regeringen tillämpar en mer aktiv tolkning av undantagsbestämmelsen.⁹¹ Efter SOU 1995:128 diskuteras alternativa åtgärder i mindre utsträckning i Fideikommissnämndens yttranden trots att någon lagförändring inte skett på området.⁹² Denna trendutveckling kan jämföras med departementschefens uttalande i Prop. 1963:5 rörande förlängningens tillämplighet: ”Jag förutsätter därvid att befogenheten kommer att utnyttjas *synnerligen* sparsamt”.⁹³

Rörande Svenstorp och Björnstorp fideikommiss lägger Fideikommissnämnden och regeringen avgörande vikt vid att ett stort sammanhängande jord- och skogsbruk är av kulturhistoriskt värde eftersom

⁸⁸ Regeringsbeslut Kulturdepartementet (2011-04-14) s. 3.

⁸⁹ Adlercreutz, Kulturmiljölagen, kommentaren till 3:1, Lexino.

⁹⁰ Erikson, s. 57.

⁹¹ Regeringsbeslut Kulturdepartementet (1995-08-24); Adlercreutz, Kulturmiljölagen, kommentaren till 3:1, Lexino.

⁹² Erikson, s. 80.

⁹³ Prop. 1963:4 s. 132.

dessa utgör ett historiskt kulturlandskap.⁹⁴ Detta är intressanta formuleringar då stordriften är ett resultat av industrialiseringen från mitten av 1800-talet och framåt.⁹⁵ Under denna tid vidgades storjordbrukens areal kraftigt. Övergången till stordrift fullföljdes mellan år 1840 och 1880.⁹⁶ Hur landskapet under denna tid förändrades återspeglas fortfarande i hur dagens landskapsbild ser ut.⁹⁷ Även om den sena landskapsutvecklingen också har ett historiskt värde, är det relevant att lyfta fram att denna stordrift inte har djupa historiska rötter. Den har inte heller någon historisk koppling till de intressanta historiska skeden, främst under 1600-talet, som är knutna till godsen.⁹⁸

Flera fideikommiss är med i toppen på listan över de svenska jordbruk som får störst bidrag från Europeiska Unionen.⁹⁹ 2016 fick Svenstorps och Björnstorps fideikommiss, som är bland de största jordegendomarna i Sverige, bidrag från EU på 5,9 miljoner kronor för sitt jordbruk.¹⁰⁰ Andra fideikommiss i toppen av listan är Övedskloster och Sjöö. Dessa bidrag skulle minska betydligt vid en uppdelning av egendomarna till följd av ett arvsskifte, eftersom bidragets omfattning baseras på jordbrukets storlek i yta och bidraget ges till den som brukar jorden.¹⁰¹ Det finns alltså ett ekonomiskt incitament att hålla ihop egendomen eftersom EU-bidragen genom detta blir större.

SOU 1995:128 förändrade inte lagens utformning nämnvärt eftersom stora delar skalades bort i propositionen. Intressant nog hänvisar

⁹⁴ Fideikommissnämndens yttrande (2006-04-27) s. 6; Regeringsbeslut Utbildnings- och kulturdepartementet (2006-11-01) s. 3.

⁹⁵ Gadd, s. 160f.

⁹⁶ Ulväng, s. 98.

⁹⁷ Myrdal och Morell, s. 313.

⁹⁸ Prop. 1963:5 s. 149.

⁹⁹ Härefter EU.

¹⁰⁰ Olsson, s. 78; Jordbruksverket: Sök mottagare av stöd, hemsida.

¹⁰¹ LRF konsult, s. 6.

fideikommissnämnden vid ett flertal tillfällen ändå till denna utredning i sina yttranden.¹⁰²

I detta avsnitt är det slutligen intressant att återgå till SOU 1959:40 och SOU 1995:128. I dessa lyfts ett antal fideikommiss som ovanligt värdefulla kulturhistoriskt. Ett långsiktigt bevarande av dessa bedöms vara av nationellt intresse och ska ske även om stora statliga insatser krävs. Avveckling ska inte ske förrän en långsiktig lösning säkerställts.¹⁰³ Erstavik, Svenstorp och Biby bedömdes tillhöra denna kategori, men trots detta är Biby avvecklat idag. Inte bara Biby utan andra fideikommiss som listas i SOU 1959:40 har idag avvecklats trots att bevarande angetts vara av nationellt intresse. Å andra sidan har vissa fideikommiss som inte listats som ovanligt kulturhistoriskt värdefulla istället förlängts, såsom Heby, Björnstorp och Revelsta Gökbo.¹⁰⁴

¹⁰² Se exempelvis Fideikommissnämndens yttrande (1997-01-14) s. 3f; Fideikommissnämndens yttrande (2006-04-27) s. 3.

¹⁰³ SOU 1995:128 bilaga 2, s. 2ff.

¹⁰⁴ Fideikommissnämndens arbetsmaterial (2017-05-02).

6 Analys

Enligt rättsdogmatisk metod har uppsatsen framställt gällande rätt för fideikommissegendom av kulturhistoriskt värde, både i och utanför avvecklingslagen. Uppsatsen har även visat i vilken utsträckning reglerna ger ett tillräckligt skydd i praktiken, vilket är en rättssociologisk aspekt.

Uppsatsens analytiska del har två mål. Dessa är att diskutera huruvida alternativa lösningar finns i avvecklingslagen och annan lagstiftning till skydd för egendomen, samt om undantaget från fideikommissavveckling vid synnerligt kulturhistoriskt värde tillämpas på ett tillfredsställande sätt med utgångspunkt i kommitténs och regeringens motiveringar vid avvecklingslagens införande. Frågeställningen rörande alternativa lösningar behandlas först. Analysen granskar i sin helhet gällande rätt kritiskt.

6.1 Alternativa lösningar

Genom aktiebolagsbildning kan helhetsmiljön hållas intakt eftersom all egendom omfattas oavsett beskaffenhet. För ett långsiktigt skydd måste dock förvaltningsformen vara mycket stabil så att egendomen hålls samlad i generationer framåt, vilket aktiebolagsformen inte är.¹⁰⁵ En fördel med en aktiebolagslösning är att den inte medför några statliga utgifter och värderingsproblem av egendomen uppkommer inte på sätt som kan ske vid inlösen.

För att aktiebolaget ska bli framgångsrikt krävs att de övriga intressenterna stödjer ägandeformen. Samarbete förutsätts så att aktiva beslut i bolaget kan tas rörande förvaltningen. För varje generation blir innehavarnas länk till varandra svagare eftersom släktbanden blir mer avlägsna. Det kan tänkas att samarbetet kring förvaltningen blir svårare flera generationer senare

¹⁰⁵ Se avsnitt 4.1.1.

eftersom sannolikheten att personerna känner varandra är mindre. Risken för meningsskiljaktigheter blir större med tiden.

Vid inlösen finns inte möjlighet att hålla en helhetsmiljö samlad, eftersom all egendom inte kan lösas in. Däremot kommer den specifika samlingen som inlöses att bevaras komplett. Det kan ifrågasättas hur effektiv inlösenmöjligheten i 17 § avvecklingslagen är i praktiken eftersom bestämmelsen aldrig tillämpats. Kanske har den trots allt haft påverkan som påtryckningsmedel för att förmå frivillig försäljning av samlingar till staten.

Landskapsskyddet varierar beroende på om marken har ett kulturhistoriskt värde eller om den har ett värde som friluftsområde eftersom antingen kulturresevat eller naturresevat i sådant fall kan bli aktuellt. Alternativa skydd för naturområden har blivit fler genom åren, exempelvis tillkom kulturresevat vid miljöbalkens införande 1998. Eftersom det under åren uppkommit fler skyddsmöjligheter i annan lagstiftning för de kulturhistoriskt värdefulla områdena vore en mer restriktiv tillämpning av förlängning naturlig, i takt med att alternativa skydd ökat i annan lagstiftning. På många håll i landet har områden som inte är eller varit fideikommiss skyddats så att allmänheten kunnat nyttja dessa. Fideikommiss är därför inte en förutsättning för att bevara naturområden.

Kulturresevat är en skyddsform som tar sikte på områden som är påverkade av äldre tiders bruksformer eller som annars innehåller värdefulla kulturlandskapselement. Därför är skyddsformen inte aktuell för de fideikommiss där jordbruket bedrivs storskaligt istället för enligt äldre tiders bruksformer.¹⁰⁶

De byggnader som är kulturminnesmärkta är skyddade oavsett ägandeform. Det finns ingen anledning att anta att byggnader som tillhört ett avvecklat

¹⁰⁶ Se avsnitt 4.2.3 och 5.2.

fideikommiss skulle behöva ett större skydd än byggnader som aldrig varit fideikommiss.

Den egendomstyp som har svagast rättsligt skydd är enskilda föremål, där egendomens bevarande i princip är beroende av ägarens goda vilja. Det undermåliga skyddet för dessa lyftes av flera remissinstanser i Prop. 1963:5.

När skyddslagstiftning införs för en typ av egendom leder detta till inskränkning i äganderättsskyddet, eftersom ägaren inte längre kan förfoga fritt över sin egendom. Dock har inskränkning i förfoganderätten skett för vissa byggnader och viss mark, och det är inte motiverat att enskilda föremål behandlas annorlunda. Det är inte ändamålsenligt att genom lagstiftning skydda byggnaden ("skalet") men inte inventarierna som finns däri, eftersom det ofta är helheten som har det största värdet.

6.2 Är tillämpningen av synnerligt kulturhistoriskt värde tillfredsställande?

Sedan praxis utvidgades under 1990-talet har landskapet kring gårdarna samt sättet som jordbruket bedrivs på vägts in i bedömningen. Både historiska värden och naturvärden har genom detta inverkat vid förlängning.¹⁰⁷ Det sätt på vilket dagens storjordbruk har ansetts vara av kulturhistoriskt värde kan diskuteras eftersom denna jordbrukstyp har en relativt kort historia i relation till godsens byggnader.¹⁰⁸ Även allmänhetens möjlighet till friluftsliv har tillmätts avgörande betydelse vid förlängning.¹⁰⁹ Detta fokus på naturvärden kan ha sin förklaring i att miljöskydd är en fråga som fått ökad betydelse de senaste åren. Men allmänhetens behov av närhet och tillgång till naturområden kan säkerställas på andra sätt än genom fideikommiss, till exempel genom att upprätta naturreservat och naturvårdsområden.

¹⁰⁷ Se avsnitt 5.2.

¹⁰⁸ Se avsnitt 5.4.

¹⁰⁹ Se avsnitt 5.1.

Anmärkningsvärt är att varken fideikommissnämnden eller regeringen i något av de beslut som granskats gjort en egen kalkyl eller utvärdering av trovärdigheten i påståenden om ekonomiska svårigheterna vid en avveckling av fideikommisset. Det verkar inte som att ekonomin undersökts över huvud taget. Utan underlag är det tveksamt om ett antagande kan göras att de ekonomiska medlen blir så små att förvaltning av egendomen inte blir möjlig vid avveckling.¹¹⁰

Tillämpning av förlängning var tidigare tänkt att vara restriktiv, en ”säkerhetsventil” för de fall förlängning var det enda sättet att sammanhålla den kulturhistoriskt värdefulla egendomen. Någon lagändring har därefter inte skett i frågan men praxis kring förlängning har blivit mer generös. Regeringens avsikt att *inte* utvidga undantaget förtydligades genom att förslaget på en utvidgning av tillämpningen av 6 § avvecklingslagen togs bort i Prop. 1998/99:114. Även om Kulturarvsutredningens förslag inte godtogs av regeringen verkar en utvidgning i praxis ha skett i samband med att regeringen avvisade Kulturarvsutredningens förslag. I utvidgningen inkluderar regeringen fler skyddsvärda intressen i begreppet ”synnerligt kulturhistoriskt värde”.¹¹¹ Detta gör regeringens avsikt med 6 § avvecklingslagen svår att förstå. Att det inte framgår huruvida de förhållanden som motiverat förlängning i de enskilda fallen varit *kulturhistoriska värden* eller *annat särskilt skäl* gör även regeringens bedömning svårgranskad.

Även det olika stora utrymme regeringen ger diskussionen om utifall synnerligt kulturhistoriskt värde föreligger, gör att myndighetspraxis blir spretig och svår att förutse. Förutsebarheten är viktig så att enskilda kan förutse rättsliga konsekvenser av sitt handlande. Rättskällevärdet för Kulturarvsutredningens aktuella delar är svagt eftersom regeringen aldrig

¹¹⁰ Se avsnitt 5.1 och 5.2.

¹¹¹ Se avsnitt 3.

godkände den utvidgning utredningen föreslog. Det finns därför anledning att vara kritisk när fideikommissnämnden i sina yttranden hänvisar till dessa delar.

Ur samhällsekonomisk synpunkt kan det finnas negativa konsekvenser av fideikommissförlängning. Så länge ett fideikommiss består fortsätter de stora jordegendomarna att vara knutna till ett begränsat förfogande. Detta får följden att egendomen inte kan säljas. Genom försäljningsförbudet kan inte kapital enkelt frigöras för att investeras. Lån med säkerhet i egendomen är inte heller möjligt utan särskilt medgivande från regeringen enligt premutationslagen. Dessa förhållanden försvårar utveckling av verksamheten så länge den drivs som fideikommiss eftersom investering ofta kräver lån.

Utifrån en rättssociologisk aspekt är 6 § avvecklingslagen en avvägningsregel. Den pekar ut vilka intressen som ska vägas mot varandra, det vill säga intresset att avveckla och intresset att sammanhålla kulturhistoriskt värdefull egendom. Detta gör regeln svag i ett normativt hänseende då den inte uppställer en konsekvent handlingsregel. Hur olika hänsyn ska vägas mot varandra framgår inte av lagen och det är därför upp till tillämparen att bedöma. Rättens utfall blir genom detta beroende av vem/vilka som är beslutsfattare (vem som innehar beslutskompetens). Den beslutsfattande myndigheten (regeringen i egenskap av Kulturdepartementet) utför avvägningen och är inom paragrafen fri i sitt beslutsfattande så länge inte handläggningsregler eller kompetensregler överträds.

Regeringsrätten har uttalat att domstol inte materiellt kan pröva om regeringens intresseavvägning enligt 6 § avvecklingslagen gjorts på ett tillfredsställande sätt.¹¹² Förklaringen till Regeringsrättens uttalande är att en domstol inte ska pröva politiska beslut, vilket en intresseavvägning av olika

¹¹² Se avsnitt 5.1.

politiska intressen anses vara. Domstolen är begränsad till att granska beslutets laglighet. Det är därför centralt att regeringen motiverar avvägningen. För att rättstillämpningen ska bli rättssäker är det väsentligt att regeringen håller sig till tidigare praxis, så att de berörda ska kunna förutse regeringens handlande. För den nuvarande fideikommissarien och de framtida intressenterna innebär inkonsekvent praxis att de får svårt att planera för framtiden eftersom de inte vet vilket scenario de ska planera efter.

Regeringens beslut innebär stora ingripanden i de enskildas privata rättssfär eftersom beslutet påverkar egendom för många miljoner kronor. Ett förlängningsbeslut enligt 6 § avvecklingslagen kan innebära att en intressent går miste om ett arv av egendom för miljontals kronor. Har en fideikommissarie räknat med avveckling vid sin bortgång har denne troligen inte under sin livstid kompenserat de övriga barnen.

Det är avgörande för rättssäkerheten att regeringen förhåller sig neutral när denna beslutar i en fråga. För att detta ska bli möjligt är det viktigt att regeringen själv saknar intresse i de frågor den ska besluta om. Av framställningen står det klart att avveckling av fideikommiss ofta är en svår fråga med olika aspekter att väga in. Olika beslut får olika konsekvenser för regeringen. Vid förlängning skjuts avveckling upp och nuvarande regering behöver inte avsätta medel till inlösen och vård av egendom. Förlängning leder inte till negativa ekonomiska konsekvenser för regeringen. Skulle regeringen först neka förlängning och därefter inte lösa in värdefulla samlingar riskerar dessa att splittras eller hamna utomlands, vilket skulle kunna generera negativa reaktioner från allmänheten.

Vid införandet av avvecklingslagen var riksdagens kamrar medvetna om att avveckling kan inverka negativt på den sammanhållna egendomen. Detta var dock en konsekvens lagstiftaren var beredd att ta eftersom avveckling sågs som en nödvändighet. Nu när förlängning sker i fler fall än vad som

från början var tänkt kan det ifrågasättas om det finns en långsiktig tanke och vad den i så fall är. Att förlänga fideikommisset för varje generation är inte ett långsiktigt sätt att skydda föremålen. Istället kan ett långsiktigt skydd bättre uppnås genom annan lagstiftning än genom att förlänga ett institut som riksdagen beslutat ska avvecklas.

För fideikommiss där förlängning skett kommer samma problematik i stort sett alltid att finnas för ägorna. Ägorna kommer nämligen även i framtiden utgöra stora kulturhistoriska värden. Frågan blir om dessa fideikommiss alltid ska bestå och om så var avsikten vid lagens uppkomst. Att förlänga i generation efter generation utan ett mål om avveckling är inte förenligt med motivet till undantaget i 6 § avvecklingslagen, eftersom det i lagförarbetena uttrycks att förlängning endast ska ske när det är mer lämpligt att avveckling sker vid ett senare tillfälle.

Flera av de egendomar som framhävs vara mest kulturhistoriskt värdefulla i SOU 1959:40 och SOU 1995:128 har inte skyddats genom 6 § avvecklingslagen utan splittrats. Det är därför svårt att se ett samband mellan att förlängning meddelas och att egendomen är ovanligt värdefull kulturhistoriskt. Regeringen har inte konsekvent förlängt de egendomar som bedömts ha störst nationellt intresse.

6.3 Sammanfattande slutsatser

Avslutningsvis kan konstateras att förlängning av fideikommiss idag inte sker på samma sätt som tanken var vid avvecklingslagens införande. Bland annat är fokus numera större på naturvård. Stora avsteg har skett från kommitténs och regeringens motiveringar vid avvecklingslagens införande genom att förlängning meddelats i större utsträckning än vad som ursprungligen var tanken. Med utgångspunkt i kommitténs och regerings motiveringar vid införandet sker nuvarande tillämpning därför inte på ett tillfredsställande sätt.

För att alla fideikommiss i framtiden ska kunna avvecklas förutsätts att det finns annan tillräcklig skyddslagstiftning för de värdefulla kulturhistoriska egendomarna. Det kan konstateras att det idag i de fall ett fideikommiss avvecklas finns brister i skyddet för framförallt enskilda föremål och till viss del mark. Förlängning av fideikommiss är inte en långsiktig lösning utan annan lagstiftning behövs för att skydda dessa kulturvärden. Om det kulturhistoriska värdet är tillräckligt stort för att motivera förlängning av fideikommiss bör det också vara tillräckligt stort för att erhålla annat skydd och skyddas oavsett om egendomen ingår i fideikommiss eller ej.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

Tryckta källor

Kommittédirektiv

Kommittédirektiv 1994:57 Vissa frågor om kulturminnesskydd
m.m.

Propositioner

Prop. 1963:5 Kungl. Maj:ts proposition till
riksdagen med förslag till lag om
avveckling av fideikommiss m.m.

Prop. 1998/99:114 Kulturarv – kulturmiljöer och
kulturföremål

Domstolsbeslut och rättsfall

Nacka tingsrätt, beslut 200-06-26, mål T 730-00

RÅ 2000 not 48

Utredningsbetänkanden

SOU 1923:40 Jordkommissionens betänkande

SOU 1935:50 Promemoria angående avveckling
av fideikommiss av Emil Sandström

Otryckta källor

Ecklesiastikdepartementet, promemoria angående förvaltningen av Skokloster, 1967:4.

Fideikommissnämndens arbetsmaterial/promemoria upprättat av Ingemar Carlsson, advokatfiskal Kammarkollegiet, 2017-05-12.

Fideikommissnämndens remissvar utfärdat av Kungl. Maj:t, 1964-12-15.

Fideikommissnämndens yttrande, Dnr 38-95, 1997-01-14.

Fideikommissnämndens yttrande, Dnr 20-70-04, 2006-04-27.

Fideikommissnämndens yttrande, Dnr 20-47-08, 2011-06-17.

Regeringsbeslut Fullerö fideikommiss, Dnr Ku94/4799/Ka, 1995-08-24.

Regeringsbeslut Kulturdepartementet, Dnr Ku97/166/Ka, 1998-04-23.

Regeringsbeslut Utbildnings- och kulturdepartementet, Dnr U2006/4077/Kr 2006-11-16.

Regeringsbeslut Kulturdepartementet, Dnr Ku2010/1161/KA, 2011-04-14.

Elektroniska källor

Erstaviks Godsförvaltning: Besök och allemansrätt
<<http://www.erstavik.se/?id=7>>, (besökt 2017-11-27).

Högstad och Christinehof Förvaltnings AB: Miljö och naturvård
<<http://www.hogesta.se/?page=page49cce76b59fd3>>, (besökt 2017-11-25).

Jordbruksverket: Sök mottagare av stöd

<<https://www.jordbruksverket.se/etjanster/etjanster/etjansterforutvecklingavlandsbygden/sokmottagareavstod.4.3f1d6bc122e5d59ab980003664.html>>, (besökt 2017-11-29).

Kammarkollegiet: Fideikommissnämnden

<<https://www.kammarkollegiet.se/sites/default/files/Fideikommissnämnden.pdf>>, (besökt 2017-11-03).

Länsstyrelsen Stockholm: Förteckning över byggnadsminnen i Stockholms län <<http://www.lansstyrelsen.se/Stockholm/Sv/samhallsplanering-och-kulturmiljo/skyddad-bebyggelse/byggnadsminnen/byggnadsminnen-i-stockholms-lan/Pages/forteckning-byggnadsminnen-stockholms-lan.aspx?keyword=petersenska>>, (besökt 2017-12-13).

Riksantikvarieämbetet: Utförelse av kulturföremål

<https://www.raa.se/app/uploads/2016/07/Broschyr_utforsel_webbversion.pdf>, (besökt 2017-12-03).

Statistiska centralbyrån: Prisomräknaren <<https://www.scb.se/hitta-statistik/sverige-i-siffror/prisomraknaren/>>, (besökt 2017-10-30).

Litteratur

Adlercreutz, Kulturmiljölag (1988:950) 3 kap. 1 §, Lexino uppdaterad 2016-06-09.

Beckman, Nils (1972). Svensk rättspraxis. Familjerätt 1967-1970. *Svensk Juristtidning* 1972-12-31.

Bengtson, Bertil och Rubensson, Stefan (2016) 'Landskapsbild och landskapsskydd', *Ny Juridik* 2:16.

Bexhed, Jan-Mikael (2014), 'Avveckling av fideikommiss – angeläget allmänt intresse eller icke angeläget enskilt intresse?', i: Stenman, Olle (red.), *Blandade fång. En vänbok till Magnus Carlsson*. Eddy.se AB.

Birath, Eva (2001), *Hur kan fideikommissens kulturvärden bevaras? Arte et Marte, meddelanden från riddarhuset*. Ekblad & Co.

Frangeur, Monica (2000), *Med miljö, natur och kultur i centrum: miljö-, natur- och kulturvårdsprogram*. Högestad et Christinehofs fideikommiss AB.

Ebbesson, Jonas (2008), *Miljörätt*. Iustus Förlag AB.

Erikson, Thomas (2006), *Avveckling av Fideikommiss – en juridisk framställning om hur fideikommissegendom kan sammanhållas*. Iustus förlag AB.

Gadd, Carl-Johan (2011), The agricultural revolution in Sweden, 1700-1870, i: Myrdal, Janken och Morell, Mats (red.), *The Agrarian History of Sweden*. Nordic Academic Press.

Hydén, Håkan (2002), *Rättssociologi som rättsvetenskap*. Studentlitteratur.

Jareborg, Nils (2004), *Rättsdogmatik som vetenskap*. Svensk Juristtidning 2004-01-31.

Jägerskiöld, Stig (1963), 'Farväl till fideikommissen?' *Fornvännen* 1963 nr. 58.

Af Kleen, Björn (2009), *Jorden de ärvde*. Svante Weyler Bokförlag.

Korling, Fredric och Zamboni, Mauro (2014), *Juridisk metodlära*. Studentlitteratur.

LRF konsult (1996), *EU-handboken 1996 – en kortfattad beskrivning av Eus kvotsystem och direktstöd till lantbruket*. LRF konsult.

Millhagen Adelswärd, Rebecca (2014), *Biby – ett fideikommiss berättar*. Bokförlaget Langenskiöld.

Modéer, Kjell Å. (1984), Fideikommissinstitutet i svensk rätt: en rättshistorisk skiss. *Land skall med lag byggas : II : nio rättshistoriska uppsatser, 2 uppl.*. Juridiska Föreningen i Lund.

Myrdal, Janken, Morell, Mats och Larsson, Bengt M.P. (1997), *Agrarhistoria*. LTs Förlag.

Olsson, Mats (2014), 'Varför har Sverige saknat en jordreform?', i: Wästfelt, Anders (red.), *Att bruka men inte äga – arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.

Segerstråle, Nils (1979), *Svenska fideikommiss*. Almqvist & Wiksell Förlag AB.

Trolle Önnerfors, Elsa (2010), *Justitia et prudentia: rättsbildning genom rättstillämpning - Svea hovrätt och testamentsmålen 1640-1690*. Juridiska fakulteten, Lunds Universitet.

Trolle Önnerfors, Elsa (2013), 'Jorden släkten och rätten: om den roll de jordägande gruppernas intressen har spelat för utvecklingen av den svenska arvsrätten', i: Eeg, Thomas (red.), *Samfundsutvikling og arverettslige utfordringer*. Cappelen Damm AS.

Ulväng, Göran (2014), 'Godsägarens dilemma – Att bruka själv eller arrendera ut?', i: Wästfelt, Anders (red.), *Att bruka men inte äga – arrende och annan nyttjanderätt till mark i svenskt jordbruk från medeltid till idag*, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien.